

Виклики та відповіді української гуманітаристики під час війни

Тарас Пастух

Львівський університет ім. Івана Франка, Львів – Україна
tarpastukh@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5606-1441>

Wyzwania i odpowiedzi ukraińskiej humanistyki w czasie wojny

Taras Pastuch

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, Lwów – Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł omawia wyzwania, przed którymi stanęli ukraińscy humaniści w czasie obecnej wojny rosyjsko-ukraińskiej, a także odpowiedzi, jakie mogą być na nie udzielone. Do odpowiedzi podyktowanych niezwykle trudną sytuacją należą: reprezentowanie i rozumienie wojny na odpowiednim poziomie dyskursywnym; dekonstrukcja współczesnych narracji rosyjskich i kształtowanie oraz rozumienie własnej ukraińskiej narracji o wojnie; zdemaskowanie rosyjskich narracji imperialnych na platformach intelektualnych poza granicami kraju; prawdziwe zrozumienie historii radzieckiej, w tym jej późnego okresu, bez czego ukraińskie społeczeństwo nie jest w stanie przezwyciężyć swojej postsowieckości (kolektywnej urazy, poczucia niższości, rozdwojenia osobowości, kompensacyjnego poszukiwania kozłów ofiarnych); tworzenie koncepcji współczesnej Ukrainy, która będzie się wyłaniać i kształtować na bazie tożsamości, kreatywności, technologii i zaangażowania.

Słowa kluczowe: wojna, dyskurs, narracja, tożsamość, dekonstrukcja, współczesna Ukraina

Challenges and responses of Ukrainian humanities during the war

Taras Pastukh

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv – Ukraine

ABSTRACT. The article explores the challenges faced by the Ukrainian humanities during the ongoing Russo-Ukrainian War, as well as the responses that can be given to these challenges. Among the time-driven responses are: representing and understanding the war at the appropriate discursive level; deconstructing contemporary Russian narratives, forming and understanding Ukrainian narratives about the war; destroying Russian imperial narratives on intellectual platforms outside the country; true understanding of the history of the Soviet period, including its late period, without which Ukrainian society is unable to overcome its post-Sovietness (collective resentment, feelings of inferiority, personality split, compensatory search for “scapegoats”); creating a concept of a modern Ukraine, which will emerge and be shaped on the basis of identity, creativity, technology, and effort.

Keywords: war, discourse, narrative, identity, deconstruction, modern Ukraine

Відомий теоретик війни Карл фон Клаузевіц стверджував, що вона є „справжнім знаряддям політики”, яке здійснюється через акт насильства, „застосування якому немає меж” [Клаузевіц 2018: 12]. Сучасна російсько-українська війна є частиною амбітного політичного проекту Володимира Путіна щодо відновлення „Великої Росії”, яке здійснюється шляхом знищення української державності та ліквідації в громадян України таких визначальних, конституючих рис їхньої ідентичності, як прагнення до незалежності, свободи, поцінування власної мови та культури. Ця війна посідає також культурно-ціннісний вимір, адже Київ має важливе символічне значення в контексті новітнього плану „збирання земель”, яке вирішила запровадити російська політична еліта. Ба більше, як слушно зауважив Мирослав Шкандрій, приєднання та поглинання України Росією завжди були за „найдавніший, вирішальний та показовий приклад успішної імперської експансії та асиміляції”; відтак „розпад російсько-українського зв’язку завжди загрожував імперській ідентичності самої Росії” [Шкандрій 2004: 21]. І показовим з цього огляду є той факт, що після Мюнхенської промови Путіна у 2007 р., де він заявив світовій громадськості про намір відновити російську імперську політику, перше повномасштабне вторгнення російських військ на територію іншої держави (якщо оминати російсько-грузинську війну 2008 р., яка тривала 5 днів) відбулося саме в Україні.

За Клаузевіцем, війна є колективною дією й тут, окрім матеріальних, важливе значення мають „моральні сили” [Клаузевіц 2018: 44]. Останні пов’язані

з тими внутрішніми якостями людини, які дають їй змогу діяти відповідно до моральних принципів у складних та небезпечних ситуаціях (відповідальність, справедливість, співчуття, поцінування громадянських прав та свобод, любов до рідної землі тощо). Оскільки війна є колективною дією, то в ній беруть участь представники різних суспільних груп та професій: від солдатів та парамедиків – до журналістів та вчителів. Останні провадять важливу медійну боротьбу із супротивником та за допомогою культурних текстів і символів увиразнюють учням їхню націокультурну ідентичність. Українські гуманітарії теж не стоять осторонь згаданої колективної дії, щоправда їхні завдання зумовлюються вже їхніми професійними підходами та способами бачення проблеми.

У своїй актуальній й багато в чому новаторській монографії *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* (в 2023 р. в Україні вийшло її друге видання) Єва Томпсон зазначає: „Головну роль у формуванні національної ідентичності відігравали війни, незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою” [Томпсон 2006: 31]. Сучасна українська ідентичність формувалася за умов майже 350-літньої колонізації з боку Росії. Попри сформовані значущі складники – варто пригадати ідеї філософії Сковороди, поезії Тараса Шевченка, памфлетів Миколи Хвильового, есеїстики Євгена Маланюка, самвидавчих текстів Євгена Сверстюка, есеїстики Оксани Забужко тощо, – ця ідентичність позначена певними прикметами пострадянської доби. Згадані прикмети призводять до браку у відповідній ідентичності певних чинників, що характеризують розвинену модерну націю. Метрополія свідомо прищеплювала колонізованим народам світоглядну неповноцінність, гальмувала їхній суспільно-політичний та культурний розвиток, здійснювала відбір претендентів до керівних еліт підпорядкованих націй за визначальним фактором – лояльністю до „центру”.

Цей негативний вплив не міг не позначитися на самосвідомості та життєвих практиках пострадянського українця, який не вірить у свої можливості та сили, має звичку „озиратися на Москву” і копіювати її наративи у своєму суспільно-політичному та культурному житті. Слушно зауважив Марко Павлишин, що „економічні й політичні, а тим паче, культурні, умови колоніалізму не припиняються з проголошенням незалежності” [Павлишин 1996: 532]. Широкомасштабне вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 р. позбавило значну частини українського суспільства ілюзій щодо „братнього народу” й можливостей мирного з ним співіснування; увиразнило для них іншу „цивілізаційну” природу російського політикуму й дало усвідомлення облудності російської культури. Образно кажучи, на місці колишніх явних чи латентних симпатій, уподобань, схильностей до „російської ідеї” виникла порожнеча. Цю порожнечу необхідно заповнювати, причому робити це розумно. І тут своє слово мають сказати українські гуманітарії.

Перед ними постає низка важливих завдань, реалізація або нереалізація яких матиме вирішальний вплив на майбутній статус української нації. Перше завдання зумовлене самою війною: необхідністю представлення і осмислення її на відповідному дискурсивному рівні. Визначальними тут мають бути не емоційно-чуттєві реакції (які, звичайно, природні й доречні в наративах про війну), а ознайомлення з теорією війни як такої та розглядання сьогочасного російсько-українського протистояння в пов'язаності з цією теорією. Акцент має робитися на культурних, моральних, духовних вимірах війни. Її причини та далекосяжні цілі мають бути проаналізовані і належним чином представлені широкій громадськості. З цього погляду знаковою є книжка Сергія Плохія *Російсько-українська війна: повернення історії* (2023), де автор спробував проаналізувати закономірності виникнення цієї війни і представити її розвиток фактично до часу завершення праці над книжкою (книжка була підписана до друку 10 серпня 2023 р.).

Одне із актуальних завдань гуманітаристики – деконструювати сучасні російські наративи про війну; розкривати маніпуляції російської пропаганди, яка власну імперську експансію приховує за так званим правом людей обирати, в якій державі вони хочуть бути. Важливим завданням гуманітаріїв є формування, збереження та осмислення власне *українського наративу про війну*. Він матиме велике значення для подальшого становлення української ідентичності й позбавленні в ній певних пострадянських складників. Ідеться, власне, про текстуалізацію досвіду війни, який постає тут-і-тепер і в перспективі стане важливою частиною історичної пам'яті нації. Ця текстуалізація полягає у зборі свідчень внутрішніх переселенців та біженців; підготовці до друку художніх та нон-фікшн текстів авторів, які пишуть про війну (знаковим є письмо безпосередньо причетних до війни військових, парамедиків, волонтерів); осмисленні цього наративу відповідно до методології сучасної гуманітаристики тощо. Важливо творити відповідний канон / канони літератури про війну, який би враховував не лише тематичні обшири представлення феномену цього явища, але й художньо-естетичний рівень текстів.

Організоване державою-агресором масове насильство, що проявляється у вбивствах – окрім військового – цивільного населення, гвалтуванні жінок і підлітків, катуванні полонених і проукраїнських активістів, руйнуванні міських та селищних інфраструктур, – це реалії війни, які призводять до суттєвих змін у масовій свідомості. Коли війна „стукає в твої двері” або буквально вибиває їх – це викликає одне її сприйняття; коли ж вона відбувається десь далеко, відображаючись хіба що на екранах телевізорів чи смартфонів – тут сприйняття суттєво інше. Російсько-грузинська війна 2008 р. в Україні також була сприйнята інакше, ніж російське збройне вторгнення в Крим та організована Росією війна на сході України у 2014 р. Існує просте психологічне правило: рівень сприйняття війни визначається рівнем особистої / колектив-

ної загрози. Відтак стає зрозумілою одна з причин того, що західні політичні еліти не докладають усіх зусиль, аби підтримати зброєю, технічними засобами, фінансами свого „східного союзника”.

Іншою такою причиною є геополітична світоглядна інерція, характерна для згаданих еліт (полишимо окремо питання їхнього небажання вступати в прямий військовий конфлікт з Росією, яка посідає друге місце у світі за кількістю зброї масового ураження). У свідомості західних еліт є пам'ять про „зони впливу” колишньої російської / радянської імперії, відтак прагнення теперішньої Росії повернути під свій контроль ці „зони” сприймається як небажаний, але реальний процес; як прояв *Realpolitik*, що базується на силі і прагматичних інтересах, а не на демократичних ідеалах і моральних принципах. Згадана проблема, окрім політичного, має й культурний вимір. Попри розробку постколоніальних та постструктуральних методологій (а така розробка почалася ще в 1970-х рр.) західна епістемологічна думка продовжує перебувати в давній опозиції „першого світу” Заходу та усіх „інших світів” не-західних країн. Західна рецепція „інших світів” зумовлюється тими їхніми репрезентаціями, які усталилися в історико-культурному континуумі. Відповідно зафіксованими і сприйнятими є культурні пропозиції імперських центрів та ігнорованими є культурні набутки колонізованих народів.

Постколоніальна критика піддала деконструкції певні методологічні підходи західної епістемологічної думки. Так, успішною була критика Едварда Саїда „орієнталізму як західного способу панувати над Сходом, реструктуризувати його, здійснювати над ним владу” [Саїд 2001: 13]. Західний культурний імперіалізм неодноразово ставав об'єктом критики прибічників постколоніальних студій (Гомі Бгабга, Гаятрі Чакраворті Співак, Арун Мукгерджі, Франц Фанон, Петер Г'юлм та ін.), однак цього не можна сказати про російський культурний імперіалізм. Єва Томпсон – одна з дуже небагатьох дослідників останнього – констатує, що в західних університетах „практично відсутній дискурс про російський імперіалізм” [Томпсон 2006: 53], що зумовлено інтенційно вибудованим об'ємним дискурсом репрезентації Росією своєї культури та вже згадуваною інертністю мислення західних дослідників. Ця прийнята західними науковими центрами „велична” саморепрезентація імперії через культуру (її центральними концептами є „незбагненна російська душа” та „особливий російський шлях”) впливає на сприйняття колонізованих цією імперією народів. Останні як перебували в статусі „невидимих” і „мовчазних” об'єктів історичного процесу, так і далі у ньому перебувають. Єва Томпсон зазначає: „Зрозуміло, що менші нації та нації, які ведуть боротьбу за своє визволення, не можуть конкурувати з сотнями та тисячами книжок, які закарбували осудливе ставлення до визнання їхньої ідентичності в пам'яті освічених людей розвинених країн” [Томпсон 2006: 26]. Прагнення змінити ситуацію виявляли й виявляють україністи західних університетів (тут

можна назвати імена Григорія Грабовича, Марка Павлишина, Марка-Роберта Стеха, Михайла Найдена, Мирослава Шкандрія, Віталія Чернецького, Оксани Луцишиної та ін.). Між іншим, україністичні студії у згаданих університетах зазвичай викладаються на відділах славістики, що переважно зосереджені на вивченні російської мови та літератури. Їхні голоси, попри всі виявлені зусилля, є недостатніми для суттєвої зміни наявного *status quo*.

Теперішня війна, здавалося б, мала змінити ситуацію. Але зростання уваги західного світу до України, збільшення інтересу до українських студій в західних університетах не вплинуло кардинально на наявний стан справ. Із широкомасштабним вторгненням Росії в Україну актуальності набув концепт *westplaining*, який позначає нав'язування західними інтелектуалами усталених аналітичних схем та політичних рецептів щодо розвитку держав Центральної та Східної Європи. За пропозиціями „почути іншу сторону” конфлікту, піти на „діалог з росіянами” стоїть не прагнення адекватно побачити й від-рефлексувати проблему, а прагнення так чи так зберегти усталений порядок речей, за яким Центральна та Східна Європа залишається в сфері політичного впливу росіян. З цього огляду показовою є розвідка Юлії Буйських *Старі-нові тенденції в соціальній антропології: емпатія в часи війни*, в якій авторка дає критичний аналіз практики „глобальних експертів”, що оцінюють російсько-українську війну через такі означення як „український конфлікт” (Девід Гарвей), „проксі війна» між Росією та НАТО” (Дон Калб), „базоване на історії братство росіян та українців” (Кріс Ганн). Такі висловлювання, по суті, легітимізують та схвалюють продовження російської імперської політики на сучасному етапі. Шлях подолання таких відірваних від життя спекулятивних розмірковувань авторка розвідки бачить у „плеканні емпатії щодо життєвого досвіду інших людей і відповідно розвитку розуміння” проблеми [Buyskych 2023: 58]. Справді, завдяки емпатії відбувається руйнування усталених шаблонів сприйняття, дослідник стає ближчим до того, що він вивчає, а його розуміння самої ситуації поглиблюється і сутнісно, і контекстуально.

Відтак перед українськими гуманітаріями постає завдання: руйнувати російські імперські наративи на інтелектуальних майданчиках не лише своєї країни, але й за її межами; демонструвати світові, що усталена на Заході картографія Центральної та Східної Європи не відповідає дійсності; давати до розуміння, що західна епістемологічна парадигма потребує відповідних корекцій. Все це набуває актуальності в умовах сучасного глобального світу, де жодна країна не існує ізольовано, а взаємодіє з іншими країнами для досягнення своїх національних інтересів. З початком широкомасштабного вторгнення Україна стала „видимою” для світу. Тепер необхідно, аби вона „заговорила”, формулюючи і відстоюючи свої інтереси на міжнародній арені. Звичайно, що тут провідна роль надається українським політикам, але бекграундом певних політичних вимог виступає культура, яка формує іден-

тичність з її потребами та запитами. У цих умовах необхідна презентація української культури у відповідному наративі – так, аби це було зрозуміло представникам інших націй, і водночас так, аби було виявлено визначальні складові цієї культури. Зацікавити когось своєю культурою можна лише в збалансованому представленні загальнолюдських та національних її рис та їхньому аналітичному осмисленні. І тут спрацьовує універсальне правило: більше аналітики – краще сприйняття. Діяльність україністичних центрів при різноманітних інституціях за межами України створює одну з можливостей такого зацікавлення.

Широкомасштабне вторгнення росіян в Україну призвело до остаточного завершення процесу „ленінопаду” – декомунізації пам’ятників та знаків радянського минулого. Повалити пам’ятник чи збити якийсь знак – це відносно проста акція. Набагато складніше відрефлексувати та подолати в собі світоглядні прикмети радянського / пострадянського минулого. Ці прикмети (замовчування, викривлення, тенденційне представлення, брак аналітичності тощо) так чи так проявляються в писаних історіях українського дисидентського руху та української літератури 1960–1980-х рр. Звичайно, що тут є свої об’єктивні чинники, адже архіви КДБ наприкінці 1980-х і початку 1990-х рр. були цілеспрямовано „підчищені” задля уникнення можливості встановити правду про той час і продовження маніпуляцій над „причетними” людьми та суспільною думкою. Однак без правдивого осмислення історії радянського часу (зокрема його пізнього періоду) українське суспільство не спроможне якщо не цілком подолати свою пострадянськість, то принаймні суттєво зменшити її прояви. Зокрема необхідно відрефлексувати характерний для того часу колективний ресентимент – відчуття постійного безсилля перед обличчям тоталітарної системи, породжене нею почуття власної неповноцінності, роздвоєність особистості, компенсаторний пошук „цапів-відбувайлів” тощо. І тут варто сказати, що українські гуманітарії так чи так осмислюють відповідну пострадянську складову колективної української ідентичності та окреслюють ймовірні перспективи подальшого формування останньої. Тут можна згадати імена Миколи Рябчука [Рябчук 2021], Ярослава Грицака [Грицак 2022], Олександра Зінченка [Зінченко 2024], Ярослава Поліщука [Поліщук 2022]. Спроби осмислити війну й докластися до створення відповідного канону літературних текстів здійснюють чимало українських дослідників-гуманітаріїв, зокрема Оксана Пухонська [Пухонська 2022], Надія Гаврилюк [Гаврилюк 2024], Тарас Пастух [Пастух 2024], Тарас Головань [Головань 2023], Ганна Улюра [Улюра 2023] тощо.

Необхідність рефлексій над недавнім минулим накладається на необхідність відповідати на виклики сьогодення – глобалізацію світу, геополітичні трансформації „пластів” Глобальної Півночі та Глобального Півдня, цифровізацію реальності, появу штучного інтелекту, форми та масштаби впливу

якого на людське життя ніхто не може передбачити. Все це вимагає вміння відчувати час й творити те, що Юрій Шерех називав „концепцією України в нашій добі”. Ця концепція передбачає розуміння актуальних вимог часу, шукання в собі „здорових, міцних, національних традицій” та поєднання їх із „новою активістичністю”. Необхідно не втікати від новітніх запитів часу в „самозакохану й прекраснодушну провінційність”, а виробляти власну концепцію доби, яка б була цікава світові. Шерех вважав, що „вічно-селянська” основа української ментальності, перебування України на порубіжжі між Європою та Азією, а також віра в свої сили можуть стати тими чинниками, які сприятимуть виробленню згаданої концепції [Шерех 1998: 542–595].

Есей *Над озером. Баварія*, де Шерех висловив згадані ідеї, був написаний протягом серпня 1947 – березня 1948 рр. На цей час Радянський Союз вже отримав перемогу над Німеччиною у Другій світовій війні, таким чином суттєво розширивши межі свого геополітичного впливу, й „зачищав” територію Західної України від загонів УПА. За таких обставин, будучи на еміграції, Шерех мислить стратегічно – з відчуттям державотворчих та культурних потреб навіть не сьогодення, а майбутнього. Такий стратегічний підхід також має визначати мислення сучасних українських гуманітаріїв. Інтернет та штучний інтелект творять виклики, але також дають можливості. І ними необхідно скористатися. Однак натеper центральною та визначальною подією в українському суспільно-політичному та культурному просторі є російсько-українська війна. Вона несе загрозу знищення української державності, і в той же час дає шанс на побудову сучасної, модерної, нової України. Тієї, яка поставатиме та формуватиметься на ідентичності, творчості, технології, зусиллях. Відповіді українських інтелектуалів корелюють із загрозами та проблемами сьогодення й розгортаються в низці напрямків: фіксування українського наративу про війну (в Україні та за її межами), рефлексії щодо цього наративу в різноманітних історичних, соціальних, культурних вимірах, деконструкції рис пострадянської ідентичності, формуванні актуальних завдань, які постають перед нацією в теперішній час геополітичних трансформацій, глобалізації та цифровізації світового простору.

Список використаної літератури

- Гаврилюк Н., *Поезія полеглих: Ігор Мисяк*, [в:] Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/118930>.
- Головань Т., *Поезія*, [в:] „Вічність триває цей день...” *Художні хроніки війни*, Тернопіль: Джура, 2023, с. 10–39.
- Грицак Я., *Подолати минуле: глобальна історія України*, Київ: Портал, 2022.
- Зінченко О., *Як українці зруйнували імперію зла*, Харків: Віват, 2024.
- Клаузевіц К., *Природа війни*, Харків: Vivat, 2018.

- Павлишин М., *Постколоніальна критика і теорія*, [в:] *Антологія світової літературно-критичної думки*, ред. М. Зубрицької, Львів: Літопис, 1996, с. 531–534.
- Пастух Т., *До нового канону української поезії*, [в:] Електронний ресурс: <https://zbruc.eu/node/117641>.
- Поліщук Я., *Сакральна сутність поезії Євромайдану*, [в:] „Slavia Orientalis”, 2022, № 2, с. 311–324.
- Пухонська О., *Поза межами бою: Дискурс війни в сучасній літературі*, Брустури: Дискурс, 2022.
- Рябчук М., *Лексикон націоналіста та інші есеї*, Львів: ВСЛ, 2021.
- Саїд Е., *Орієнталізм*, Київ: Основи, 2001.
- Томпсон Є., *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*, Київ: Основи, 2006.
- Улюра Г., *Писати війну*, Київ: Темпора, 2023.
- Шерех Ю., *Над озером. Баварія*, [в:] Ю. Шерех, *Пороги і Запоріжжя: Література, мистецтво, ідеології*, в 3 томах, т. I, Харків: Фоліо, 1998, с. 542–595.
- Шкандрій М., *В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби*, Київ: Факт, 2004.
- Buyskych J., *Old-new colonial tendencies in social anthropology: empathy in wartime*, [in:] „Ethnologia Polona”, 2023, no. 44, pp. 55–85.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Havryliuk N., *Poeziia polehlykh: Ihor Mysiak [Poetry of the fallens]*, [v:] Elektronnyi resurs <https://zbruc.eu/node/118930>.
- Holovan T., *Poeziia [Poetry]*, [v:] „Vichnist tryvaie tsei den...” *Khudozhni khroniky viiny*, Ternopil: Dzhura, 2023, s. 10–39.
- Hrytsak Ya., *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: a global history of Ukraine]*, Kyiv: Portal, 2022.
- Zinchenko O., *Yak ukraintsi zruinuvaly imperiiu zla [How Ukrainians destroyed the evil empire]*, Kharkiv: Vivat, 2024.
- Klauzevits K., *Pryroda viiny [The nature of war]*, Kharkiv: Vivat, 2018.
- Pavlyshyn M., *Postkolonialna krytyka i teoriia [Postcolonial critic and theory]*, [v:] *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky*, red. M. Zubrytskoi, Lviv: Litopys, 1996, s. 531–534.
- Pastukh T., *Do novoho kanonu ukrainskoi poezii [Towards a new canon of Ukrainian poetry]*, [v:] Elektronnyi resurs: <https://zbruc.eu/node/117641>.
- Polishchuk Ya., *Sakralna sutnist poezii Yevromaidanu [The sacred essence of Euromaidan poetry]*, [v:] „Slavia Orientalis”, 2022, no. 2, s. 311–324.
- Pukhonska O., *Poza mezhamy boiu: Dyskurs viiny v suchasni literaturi [Out of the borders of fight: Discourse of the war in contemporary literature]*, Brustury: Dyskursus, 2022.
- Riabchuk M., *Leksykon natsionalista ta inshi esei [Lexicon of a nationalist and other essays]*, Lviv: VSL, 2021.
- Said E., *Orientalizm [Orientalism]*, Kyiv: Osnovy, 2001.

- Tompson E., *Trubadury imperii: Rosiiska literatura i kolonializm* [*Troubadours of the Empire: Russian Literature and Colonialism*], Kyiv: Osnovy, 2006.
- Uliura H., *Pysaty viinu* [*To write war*], Kyiv: Tempora, 2023.
- Sherekh Yu., *Nad ozerom. Bavariia* [*Above the lake. Bavaria*], [v:] Yu. Sherekh, *Porohy i Zaporizhzhia: Literatura, mystetstvo, ideolohii*, v 3 tomakh, t. I, Kharkiv: Folio, 1998, s. 542–595.
- Shkandrii M., *V obiimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literatury novitnoi doby* [*In the arms of the empire: Russian and Ukrainian literature of the modern era*], Kyiv: Fakt, 2004.
- Buyskych J., *Old-new colonial tendencies in social anthropology: empathy in wartime*, [in:] “Ethnologia Polona”, 2023, no. 44, pp. 55–85.